

BİZANS SANATINDA “KOİMESİS” (MERYEM’İN UYKUSU) TASVİRLERİNİN KÖKENİ VE İKONOĞRAFİSİ

Ferda Barut*

Özet

Ortodoks Hıristiyan inancı üzerine temellenen Bizans İmparatorluğu’nda, İsa’nın bedenlenmesine aracı olması nedeniyle büyük hürmet gören ve şefaatçi kabul edilen Meryem’in bu dünyadan göçmesi (Koimesis), önemli Ortodoks bayramları arasında yer alır. Sahnenin ikonografik öğeleri; döşekte yatan Meryem, Meryem’in ruhunu teslim almak üzere göklerden gelmiş olan İsa, İsa’nın ellerinde tuttuğu ve Meryem’in ruhunu simgeleyen bebek (eidolon); Meryem’in ruhunu cennete götürmek üzere gelen melek(ler); Meryem’in döşeginin etrafını sarmış olan havariler, kilise babaları ve teologlar; evler, yas tutan kadınlar, Meryem’in bedenine zarar vermek üzere döşegin yanına gelmiş olan Yahudi ve onu engellemek için ellerini kesen melekten oluşur.

Anahtar kelimeler: İkonografi, Bizans Sanatı, Meryem, Meryem’in Ölümü, Ortodoks Hıristiyanlık

Abstract

The Iconography and the Origin of Koimesis (The Dormition of Virgin Mary) in Byzantine Art

In Orthodox Byzantine Empire, Virgin Mary had been venerated with great respect due to her participation of Jesus’ Incarnation and so she had been accepted as an intercessor for the salvation of the mankind. Because of her important place in Orthodox Christian faith, Virgin Mary’s passing away (Koimesis) is one of the most important Orthodox feasts. The iconographic elements of the scene are Mary on her death-bed, Jesus holding Mary’s soul in his arms, Mary’s soul as a baby (eidolon), angels, apostles, church fathers, theologians, houses, mourning women, Jewish man who aims to attack Mary’s body and an angel who cuts the Jewish man’s hands.

Key words: Iconography, Byzantine Art, Mary, The Dormition, Orthodox Christianity

* Yard. Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

Koimesis (κοίμησις), Meryem'in ruhunu teslim ederek bu dünyadan göçmesi ve Cennet Krallığı'na alınması anısına 15 Ağustos'ta kutlanan önemli bir Ortodoks Hıristiyan bayramıdır. Meryem'in ölümünün anlatıldığı olay, gerçek imanlılar için ölümün yeniden doğuş anlamına geldiği Hıristiyan algısı uyarınca, "Meryem'in Uykusu" olarak anılır. Ortodoks Hıristiyanlığın kurumsallaşmasında en önemli etken olan Bizans İmparatorluğu'nun erken dönemlerinden itibaren Meryem'in şefaatçi kimliğine yapılan vurgu sonucu Meryem'e duyulan ilginin giderek artmasıyla, Koimesis de büyük Ortodoks bayramları arasına girer.

Koimesis; Ortodoks Kilisesi'nin kabul ettiği kanonik İnciller olan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'da geçmeyen; apokrif kaynaklı bir konudur¹. 2. yüzyıla tarihlendirilen apokrif bir İncil olan Protoevangelion ile 8. yüzyılda Stoudioslu Theodoros'un Damaskinoslu İoannes'e yazdığı mektuplar sahnenin en önemli ikonografik kaynaklarıdır (Taft ve Carr 1991:653).

Koimesis sahnesi, apokrif kaynaklarda ve dini vaazlar olan *homilyelerde* birbiriyle çelişmeyen bazı farklılıklarla aktarılır: Meryem bir Cuma günü, İsa'nın mezarı başında yanına gelmesi için oğluna dua ederken, gökler açılır ve başmelek Gabriel veya Mikael ona görünerek dualarının kabul olduğunu, dünyayı terk ederek oğlunun yanına göklere alınacağını haber verir. Kendisine eşlik eden üç bakireyle Beytüllahim'e dönen Meryem, İsa'ya dua ederek İncilci Yuhanna ile hayatta olan ve olmayan diğer havarileri yanında görmek istediğini söyler. Metnin bu kısmında İncilci Yuhanna anlatıcı olarak devreye girer ve Kutsal Ruh'un kendisini bir bulutun üzerine alarak Efes'ten Meryem'in yanına getirdiğini anlatır. Meryem, İncilci Yuhanna'dan bir buhurdan yakmasını ve dua etmesini ister. Yahudilerin ölü bedenini yakmak istediklerinden bahseder. İncilci Yuhanna da İsa'nın söz verdiği gibi onun yanına geleceğini, Meryem'in o kutsal ve kıymetli bedenine herhangi bir bozulma ve çürümenin uğramayacağını söyler. İsa'nın annesinin ruhunu almak üzere gelmesiyle havariler de gelir, alametler belirir, mucizeler gerçekleşir, hastalar iyileşir. Metinlerden bazılarında Meryem'in naaşına zarar vermek isteyen bir Yahudi'den bahsedilir. Ölüm döşeğine uzanan elleri bir melek tarafından kılıçla kesilen Yahudi, pişmanlıkla tövbe eder ve kesik eller mucizevî biçimde tekrar kollarına takılır.

Koimesis, Bizans İmparatoru Mavrikios (582–602) döneminde, 15 Ağustos'ta kutlanmaya başlanarak, sabit bayramlardan biri olmuştur (Taft ve Carr 1991:652). 14. yüzyıl tarihçisi Nikephoros Kallistos Ksanthopoulos, İmparator Mavrikios'un (582–602) "Meryem'in Ölümü" olarak 15 Ağustos tarihini sabitlediğini yazar (Daley 1998:9). Bayram, imparatorluk kilisesi olan "Büyük Kilise"²nin liturjik takvimine 7. yüzyılın

¹ Apokrif kaynaklarda Koimesis için bakınız: Shoemaker 2006, Daley 1998, Gambero 1991.

² Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'teki Ayasofya, imparatorluğun en önemli anıtsal yapısı olması nedeniyle "Büyük Kilise" olarak anılırdı. "Büyük Kilise" aynı zamanda Ortodoksluğun en üst kurumu olarak da kabul görmüştür (Talbot 1991:867). Bu anlamda

başlarında resmi olarak alınmıştır (Daley 1998:12). 8. yüzyılın ilk yarısında Meryem’in Uykusu yortusu Yunanca ve Latince konuşulan coğrafyalarda büyük bayramlardan biri olarak liturjik çevrime girmiştir. Giritli Aziz Andreas³’ın vaazlarının bunda büyük payı olduğu düşünülür: “İmanla yaşayan her Hıristiyan için ölüm bir uykudur; bir yıkımdan ziyade dönüştürücü bir uyku.” (Daley 1998:15–17).

Ortodoks Hıristiyanlık kapsamında, ikonografiye yansıyan teolojik tartışmaların belki de en önemlisi İsa’nın ikili doğasıdır: Tanrı Kelâmı’nın insan suretinde bedenlenmesi olarak kabul gören İsa figürü, hem Tanrı hem de insandır. Meryem, Ortodoks Hıristiyanlıkta Tanrı olarak kabul edilen İsa’nın⁴ annesi olarak, Tanrı’nın bedenlenmesine aracı olması nedeniyle “Theotokos” (Tanrı Anası, Tanrı Doğuran) ünvanını aldığı Efes Konsili⁵’nden sonra, özellikle Khalkedon Konsili⁶’ni izleyen dönemde; Hıristiyan dünyasının genelinde giderek önem kazanır ve Tanrı Kelâmı’nın ete kemiğe bürünüp insan suretinde görünmesinin aracısı olmaktan öteye geçip kendi başına bir hürmet ve ibadet nesnesi olmaya başlar.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Kilise Babalarının ve diğer Hıristiyan yazarların eserlerinde İsa’dan bağımsız olarak Meryem’den bahsedildiği nadirdir. Meryem’e dair bahisler İsa’nın yaşamına ilişkin bölümlerde ve İncil’le ilişkili göndermelerde geçer.

British Library’de muhafaza edilmekte olan ve 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir grup Süryanice metin, Meryem’in ölümüne dair bugüne kalabilmiş en erken tarihli belge olarak kabul edilmektedir.

Bizans tasvir sanatı örnekleri; kaynağını Eski Ahit, Yeni Ahit, apokrifler ve teoloji metinlerinden alan ve Ortodoks Hıristiyan dogmasına ters düşmemesi gereken belirli kurallara göre gerçekleştirilmiştir. Koimesis tasvirleri de bu kurallara uygun olarak, geleneğin kabul ettiği biçimde standartlaşmıştır. “Ressamın El Kitabı (Hermeneia)” adlı kökeni belirsiz olmakla beraber geleneğe eklenmiş olan metin, Bizans tasvir sanatı örneklerinin ikonografisi için temel kaynak kabul edilmiştir. Anonim bir metin olan “Ressamın El Kitabı” günümüze “Fournalı Dionysios” adlı 17. yüzyılın sonu-18. yüzyılın başında yaşamış Yunanlı bir ressam keşişe ait nüsha sayesinde gelebilmiştir. Ortodoks Hıristiyanlar için; ibadet nesne ve mekânlarındaki

“Büyük Kilise” tabiri, yapı göz önüne alındığında maddi içeriğiyle; Ortodoks liturjisinin karar ve uygulama mercii olarak bakıldığında manevi içeriğiyle kullanılmaktadır.

³ 660–740 arasında yaşamış ve Girit metropoliti olarak görev yapmış olan Andreas, Meryem’in cinsel ilişki sonucu dünyaya gelmiş olmasına rağmen bir anlamda Tanrı’nın kızı olduğuna dair görüşüyle tanınmıştır (Kazhdan 1991:92-93).

⁴ İsa’nın Tanrı ve Tanrı’nın Oğlu insan olmak üzere ikili doğasının Ortodoks Hıristiyan teolojisi açısından temellendirilmesi, kurucusu I. Konstantinos (324-337) tarafından 4. yüzyıldan itibaren varlığını dine özgülleyen Bizans İmparatorluğu’nun tarihi boyunca süregelen tartışmalara ve bölünmelere neden olmuştur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bakınız: Haldon 2006:85-89.

⁵ 431’de Efes’te toplanan Ekümenik Konsil (Papadakis 1991a:707).

⁶ 451’de Konstantinopolis’te toplanan Ekümenik Konsil (Papadakis 1991b:404).

tasvirlerle dair gelenekselleşmiş kuralları, resmi yapacak kişi ve atölyelere aktarma işlevi gören metnin orijinalinin, hangi yüzyılda ve kim tarafından oluşturulduğu bilinmemektedir⁷.

Koimesis sahnesi bu metinde şöyle tarif edilir: “Evler; ortada Meryem’in, elleri göğsünde çapraz kavuşturulmuş olarak yatakta uzanmış ölü bedeni; yatağın her iki yanında üzerinde yanan mumlar olan birer şamdan; yatağın önünde kesik elleri yataktan sarkan bir Yahudi ve ile elinde kılıç tutan bir melek var. Meryem’in ayakucunda havari Petrus Meryem’i elindeki buhurdan ile tütsülüyor; başucunda Aziz Pavlos ve Aziz İoannes Teologos, Meryem’i kucaklıyorlar. Diğer havariler ve ellerinde İncil tutan piskoposlar Dionysius Areopagite, Hieroteus ve (Efes Piskoposu) Timoteus; yatağın çevresine dizilmişler. Sahnede ağlayan kadınlar var. Meryem’in yukarısında İsa, Meryem’in beyazlara bürünmüş kutsal ruhunu kollarında tutuyor; etrafını sarmış melekler arasında İsa, azametli bir ışıkla çevrelenmiştir. Gökyüzünde bulutlara binmiş gelen on iki havari, sahnede ikinci kez yer alırlar. Sağdaki evin köşesinde Damaskinoslu Aziz İoannes, üstünde “Kutsal Bakire, sen cennette ağırılanmaya ve cennet mekânlarında boy göstermeye lâıksın” (veya buna benzer bir metin) yazılı bir rulo tutar. Soldaki evin köşesinde şair Aziz Kosmas, üstünde “Sen fani bir kadınsın, fakat buna rağmen havariler mucizevi biçimde seni Tanrı’nın lekesiz annesi olarak kabul ederler” (veya buna benzer bir metin) yazılı bir rulo tutar” (Hetherington 1996:50).

Metinde, Koimesis sahnesinin tüm ana unsurları, tasvirin geç dönem standartlarına uygun olarak mevcuttur. Sahne, Meryem’i mezarına götüren cenaze alayının verdiği bir mola anını anlatmaktadır (Hetherington 1996:105).

Sahnedeki üç piskoposun tasviri için kaynak, Sözde-Dionysius Areopagite’nin *De Divinis Nominibus* adlı eseridir; ancak bu eser Damaskinoslu Aziz İoannes tarafından sahnede dört piskopos olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Nadir örnekler dışında, 12. yüzyıl itibarıyla, piskoposların sayısı üç olarak standart hale gelmiştir. Damaskinoslu Aziz İoannes ve Şair Kosmas’ın sahnede geçen metinleri, kendi yazdıkları ilahilerin giriş metinleridir ve 15 Ağustos’ta kutlanan Koimesis Yortusu’nda okunurlar (Hetherington 1996:105).

Havarilerden Petrus, değirmi sakallı, yaşlı bir adam olarak; Pavlos, gri saçlı ve seyrek kahverengi sakallı kel bir adam olarak; Aziz İoannes Teologos (İncilci Yuhanna) ise elinde İncil tutan, kel, uzun seyrek sakallı, yaşlı bir adam olarak tasvir edilir (Hetherington 1996:52). Piskoposlardan Dionysius Areopagite, kıvrıkcık saçlı ve ucu ikiye ayrılmış uzun sakallı, yaşlı bir adam olarak; Hieroteus uzun sakallı, yaşlı bir adam olarak tasvir edilir (Hetherington 1996:54). Efes Piskoposu Timoteus’un nasıl tasvir edileceği, Ressamın El Kitabı’nda belirtilmemiştir. *Homiliye* yazarlarından Damaskinoslu Aziz İoannes, ucu ikiye ayrılmış sakalı olan, türban giyen, yaşlı bir adam olarak; Aziz Kosmas ise sivri sakallı, yaşlı, kel bir adam olarak tasvir edilir (Hetherington 1996:61).

⁷ Metnin bulunması ve çoğaltılması ile ilgili bilgi için bakınız: Hetherington 1996:I-V.

Sahnenin en geniş anlamdaki ikonografik öğeleri; döşekte yatan Meryem, Meryem’in ruhunu teslim almak üzere göklerden gelmiş olan İsa, İsa’nın ellerinde tuttuğu ve Meryem’in ruhunu simgeleyen bebek (*eidolon*); Meryem’in ruhunu cennete götürmek üzere gelen melek(ler); Meryem’in döşeginin etrafını sarmış olan havariler, kilise babaları ve teologlar; evler, yas tutan kadınlar, Meryem’in bedenine zarar vermek üzere döşegin yanına gelmiş olan Yahudi ve onu engellemek için ellerini kesen melekten oluşur. Kimi zaman döşegin önünde gömü töreni ile ilgili şamdan gibi objeler de bulunur. Bazı geç dönem örneklerinde havariler döşegin etrafında ve göklerdeki bulutların üzerinde olmak üzere aynı sahne içinde iki kez tasvir edilmiştir. Sahneye dâhil olan kişilerin giysileri, döşegin ve üzerindeki şiltenin formu, Petrus’un ve/veya İncilci Yuhanna’nın elindeki buhurdan, meleklerin kanatları ve ellerindeki örtüler, *eidolonun* kundağı, evlerin formu sahnenin ikonografik öğelerinin analizinde, benzerleriyle karşılaştırılmasında ve dolayısıyla tarihlendirmede değerli veriler sunarlar.

Sahnenin günümüze gelebilmiş en erken tarihli örnekleri, Bizans İmparatorluğu’nun başkenti Konstantinopolis kökenli olduğu düşünülen ve 10. yüzyıla tarihlenen fildişi ikonlardır (Resim 1). Tasvirin geç dönem örnekleriyle karşılaştırıldığında, bu ikonlardaki Koimesis ikonografisinin neredeyse son halini almış olduğu görülür (Taft ve Carr 1991:652-653).

Koimesis’in bazı geç dönem örneklerinde, Makedonya’daki Staro Nagoriçino duvar resimlerinde olduğu üzere (Walter 1976:119), Meryem’in ruhunun kundaklı ve kanatlı *eidolon* biçimindeki tasvirlerine rastlanmakla beraber (Resim 2); değişmeyen unsur, ölüm gününü aynı zamanda doğum günü olarak kabul eden inancın gereği, ruhun genellikle hep bebek şeklinde gösterilmesidir.

Resim 1. Koimesis, fildişi ikona, 10-11. yüzyıl, (Metropolitan Müzesi Koleksiyonu).

Resim 2. İsa ve kanatlı *eidolon*, Meteora İpapadis Manastırı, 1366, (Ξυγγόπουλος, 1970).

KAYNAKÇA

- DALEY, B. *Early Patristic Homilies on the Dormition of Mary*, St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1998.
- GAMBERO, L. *Mary and The Fathers of The Church*, San Francisco, Ignatius Press, 1991.
- Ευγγόπουλος, Α. Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Περίοδος Δ' Τόμος ΣΤ (1970-1972), 1-12, Η πτερωτή ψυχή της Θεοτόκου. Αθήνα.
- HALDON, J. (çeviren: A. Özdamar) *Bizans Tarih Atlası*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- HETHERINGTON, P. (çeviren), *The 'Painter's Manual' of Dionysius of Fourna*, Oakwood Publications, California, 1996.
- KAZHDAN, A.P. "Andrew of Crete", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1. cilt, Oxford University Press, New York, 1991:92-93.
- PAPADAKİS, A. "Ephesus Council of 431", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1. cilt, Oxford University Press, New York, 1991a:707.
- _____"Council of Chalcedon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1. cilt, Oxford University Press, New York, 1991b:404.
- SHOEMAKER, S. *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford University Press, New York, 2006.
- TAFT R. ve A. CARR, "Dormition", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1. cilt, Oxford University Press, New York, 199:652-653.
- TALBOT, A.M. "Great Church", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2. cilt, Oxford University Press, New York, 1991:867.
- WALTER, C. "Death in Byzantine Iconography", *Eastern Church Review*, VIII, 1976:113-127.